

Η σταδιακή παρακμή του Βυζαντίου και η σύγχρονη Ελλάδα

*Εμμανουήλ-Μάριος Οικονόμου[#], Νικόλαος Κυριαζής **

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εστιάζουμε στο ζήτημα των αρνητικών διενθοπολιτικών επιπτώσεων που είναι δυνατόν να προκύψουν για μια χώρα όταν αυτή επιλέξει να αθετήσει τις δανειακές οφειλές της έναντι τρίτων, που μπορεί να είναι είτε άλλες χώρες, είτε ιδιώτες πλούσιοι δανειστές, ή όπως θα αναλυθεί εδώ, πολυεθνικές συγκεντρώσεις στρατιωτικών δυνάμεων (σταυροφόροι) και ιδιωτικές εταιρείες μισθοφόρων. Εστιάζουμε σε δυο κομβικές περιόδους της τελευταίας φάσης της Βυζαντινής Περιόδου, την Δ΄ Σταυροφορία (1203-1204) και την δράση της Καταλανικής Εταιρίας (για την περίοδο 1303-1305) και έχοντας υπόψη μας την πρόσφατη σύγχρονη δημοσιονομική αστοχία των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι των διεθνών δανειστών (που συνετέλεσε στην υπαγωγή της χώρας στα μνημόνια και την διεθνή επιτήρηση), προβαίνουμε σε μια συνολική κριτική αποτίμηση καταλήγοντας σε κοινά διαχρονικά συμπεράσματα.

Λέξεις κλειδιά: Κρατικές δανειακές οφειλές, Διεθνοπολιτικές επιπτώσεις, Δ΄ Σταυροφορία, Καταλανική Εταιρεία, Ελληνική οικονομία των μνημονίων

[#] Δρ Οικονομικών Επιστημών, Διδάσκων Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

* Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας .

1. Εισαγωγή

Ίσως φαίνεται παράξενο να συσχετίζεται το Βυζάντιο από τον 11^ο αιώνα και έπειτα, που κυρίως εστιάζουμε εδώ, με την σύγχρονη Ελλάδα. Θα επιχειρήσουμε όμως να δείξουμε ότι υπάρχουν κάποιοι πολύ συγκεκριμένοι διαχρονικοί παραλληλισμοί. Δίνουμε έμφαση στους τέσσερις τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, όχι μόνο γιατί είναι χρονικά πιο κοντά σε εμάς, αλλά γιατί είναι λιγότερο γνωστοί, ωστόσο καθοριστικοί.

Στο εν λόγω άρθρο εστιάζουμε σε δύο κομβικές ιστορικές περιόδους i) στα γεγονότα προ και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους την περίοδο 1203-1204 μ.Χ. ii) στο ζήτημα της λεγόμενης Καταλανικής Εταιρείας, για την περίοδο 1303-1305. Υποστηρίζουμε ότι η αδυναμία ανταπόκρισης της βυζαντινής ηγεσίας στις δανειακές της υποχρεώσεις, συνετέλεσε σε εξαιρετικά δυσμενή αποτελέσματα: άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 και διάρρηξη των σχέσεων με την Καταλανική Εταιρεία, που και στις δυο περιπτώσεις συνοδεύτηκε από εκτεταμένες δηλώσεις και καταστροφές που αποδείχθηκαν κομβικές, και από τις οποίες η Αυτοκρατορία δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ ξανά. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, δεν υποστηρίζουμε ότι αυτά τα δυο κομβικά ιστορικά γεγονότα οφείλονται αποκλειστικά σε παράγοντες δημοσιονομικών αστοχιών του κρατικού ταμείου, αλλά ότι αυτό το στοιχείο υπήρξε σημαντικό στα εν λόγω γεγονότα¹.

Στην συνέχεια, ακολουθώντας μια πολύ προσεκτική προσέγγιση ώστε να μην οδηγηθούμε σε *ιστορικό αναχρονισμό* προβαίνουμε σε μια συνοπτική σύγκριση της βυζαντινής στρατηγικής των δύο περιόδων (1203-1204 και 1303-1305) με την σύγχρονη ελληνική προ και κατά την διάρκεια των τριών μνημονίων. Το βασικό μας συμπέρασμα από την σύγκριση των δυο περιπτώσεων είναι ότι η αθέτηση από πλευράς ενός κράτους της υποχρέωσής του να ικανοποιήσει τους διεθνείς πιστωτές του, είναι δυνατόν να προκαλέσουν σοβαρές γενικότερες διεθνοπολιτικές επιπτώσεις οι οποίες μπορούν να υπονομεύσουν την πορεία του στο άμεσο αλλά και το

¹. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες είναι ο σταδιακός "διαχωρισμός" της Ανατολής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Βυζαντίου) από την Δύση μετά τον Καρλομάγνο του 800 μ.Χ., τα γεγονότα του *σχίσματος* των χριστιανικών εκκλησιών του 1054, η διενέργεια των Σταυροφοριών, ο ανταγωνισμός Βυζαντίου και Δύσης σε ζητήματα γεωπολιτικής και γεωοικονομίας κλπ. (Brand 1968).

απώτερο μέλλον². Επιπλέον διαπιστώσαμε ότι και στις δυο περιπτώσεις, για να φτάσει το κράτος σε τέτοια κατάσταση αδυναμίας, αυτή προκλήθηκε από τις ακόλουθες κοινές διαχρονικές αιτίες: i) Εσωτερικές έριδες ii) Χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων iii) Υπερβολική φορολόγηση iv) Πολιτική και δημογραφική παρακμή. Τέλος, βάσει αυτών των δεδομένων, στον επίλογο καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα και προτάσεις για το σήμερα.

2. Η αρχή της παρακμής: Από το Μαντζικέρτ μέχρι την άλωση από τους σταυροφόρους

Όταν πέθανε ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Β΄ ο Μακεδών το 1025, το Βυζάντιο βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος του, με τα εδάφη του να φτάνουν από την νότια Ιταλία (Καλαβρία και Απουλία), το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων (σημερινά κράτη Σερβία, Αλβανία, Σκόπια, Μαυροβούνιο, Βουλγαρία, τμήμα των δαλματικών ακτών), την Μικρά Ασία (σημερινή ευρωπαϊκή και ασιατική Τουρκία), την Κύπρο και τμήματα της βόρειας Συρίας, έκταση περίπου 1,2 εκ. τετραγωνικά χιλιόμετρα, με υποτελή κράτη την Γεωργία, την Αρμενία, τα εμιράτα του Μαρβανίτ (σημερινό βόρειο Ιράκ, Μουσούλη και Ιρκούκ, και Μιρσαντίν σημερινή βόρεια Συρία, Χαλέπι και την Έδεσσα).

Ακολούθησε μια σειρά λιγότερο ικανών ως ανικάνων αυτοκρατόρων, με την εμφάνιση, λίγο αργότερα τριών νέων εχθρών, των Νορμανδών στην Δύση (Σικελία) των Σελτζούκων Τούρκων στην Ανατολή, και των Πετσενέγων ή Πατζινάκων στον Βορρά, ταυτόχρονα με εσωτερικά προβλήματα που οι αυτοκράτορες δεν αντιμετώπισαν. Το σημαντικότερο ήταν η παρακμή της διοίκησης των *θεμάτων*, που μέχρι τον 10^ο αιώνα ήταν αποφασιστική για την άμυνα και τη συνοχή της αυτοκρατορίας (Vasilev 1964; Ostrogorsky 1986). Τα *θέματα* αποτελούσαν αρχικά μεγάλες στρατιωτικές μονάδες που δημιουργήθηκαν κατά τον 6^ο αιώνα, οι οποίες λάμβαναν το όνομά τους από την τοποθεσία στην οποία είχαν συσταθεί. (για παράδειγμα, *θέματα* Οψικίου, Καππαδοκίας, Παφλαγονίας κλπ.) και οι οποίες

² Υπάρχουν και άλλα ιστορικά παραδείγματα που φαίνεται να επιβεβαιώνουν αυτή την σχέση. Μια παραπλήσια σχετικά πρόσφατη ελληνική περίπτωση θα μπορούσε να είναι και η περίπτωση της χρεοκοπίας της Ελλάδας το 1893, που αδυνατώντας να αποπληρώσει τους διεθνείς δανειστές της, οδηγήθηκε σε Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, και μετά από μικρό διάστημα, σε οδυνηρή πολεμική ήττα στον λεγόμενο *Ατυχή* πόλεμο του 1897, που τουλάχιστον, δεν της στοίχισε απώλεια εδαφών. Για λόγους περιορισμού του κειμένου, δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ σε περαιτέρω παραδείγματα.

εξελίχτηκαν σταδιακά από τον 8^ο αιώνα σε διοικητικές περιφέρειες του κράτους, υπό τον εκάστοτε ανώτερο στρατιωτικό αξιωματικό (*στρατηγό*) (Βρυώνης 2008).

Τον 11^ο αιώνα και μετά, το Βυζάντιο άρχισε να μεταβάλλεται σε φεουδαρχικό κράτος με τις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες να αποκτούν όλο και μεγαλύτερες εκτάσεις γης, σε βάρος των μέχρι τότε αυτόνομων γεωργών, που αποτελούσαν όμως και την δεξαμενή των στρατιωτών των *θεμάτων*. Έτσι, ο Βυζαντινός στρατός άρχισε να γίνεται όλο και πιο φεουδαρχικός (δηλαδή τμήματά του τα προμήθευαν οι αριστοκράτες μεγαλοκτηματίες, οι *Δυνατοί* από τους υποτελείς τους, που μεταβάλλονταν σε ένα είδος δουλοπαροίκων, αν και διαφορετικών από την Δύση) και πιο μισθοφορικός. Αποτέλεσμα ήταν εν μέρει η μείωση της μαχητικής του αξίας και η αύξηση του κόστους λειτουργίας του (Health 1972; Dawson 2007; Βρυώνης 2008).

Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Βασίλειου Β΄ το 1025 ακολούθησε μια σειρά από αυτοκράτορες οι οποίοι όχι μόνο διασπάθησαν τα εύρωστα μέχρι τότε ταμεία του κράτους αλλά υπονόμισαν και την άμυνα του κράτους, ιδίως έναντι της πολεμικότερης φυλής των Σελτζούκων Τούρκων που ρήμαζε τις βυζαντινές κτήσεις στα ανατολικά του σύνορα. Όταν ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος Δούκας πέθανε το 1067, η χήρα του, Αυγούστα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα αποφάσισε να παντρευτεί τον στρατηγό Ρωμανό Διογένη που ανέβηκε στον θρόνο ως Ρωμανός Δ΄. Ο Ρωμανός προσπάθησε να ανορθώσει το Βυζάντιο και στις πρώτες του εκστρατείες είχε επιτυχίες, εναντίον Τουρκμένων επιδρομέων. Το 1071 ο Ρωμανός οδήγησε τον στρατό του εναντίον των Σελτζούκων του Αλπ Αρσλάν που απειλούσαν τα ανατολικά σύνορα και έκαναν επιδρομές στην Μικρά Ασία. Στον βυζαντινό στρατό υπηρετούσαν αρκετοί μισθοφόροι, όπως Νορμανδοί, Αρμένιοι, Γεωργιανοί, και ένας από τους αρχηγούς του ήταν ο Νορμανδός Russell de Bailleul. Βασική αδυναμία όμως ήταν πως άλλες οικογένειες αριστοκρατών του Βυζαντίου υπέβλεπαν τον Ρωμανό, θέλοντας να τον ανατρέψουν, όπως και φιλόσοφος Μιχαήλ Ψελλός.

Στην αποφασιστική μάχη του Μαντζικέρτ στις 26 Αυγούστου 1071, οι Βυζαντινοί νικήθηκαν, όχι μόνο λόγω της ανωτερότητας τακτικής των Σελτζούκων, αλλά και λόγω προδοσίας. Ο Ανδρόνικος Δούκας, από την ισχυρή οικογένεια των Δουκών, διοικητής της οπισθοφυλακής του βυζαντινού στρατού, αντί να ενισχύσει τον αυτοκράτορα, αποχώρησε από την μάχη, αφήνοντάς τον αβοήθητο (Haldon 2001). Ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε από τον Αλπ Αρσλάν, που του φέρθηκε ιπποτικά, και τον απελευθέρωσε. Ο Ρωμανός προσπάθησε να ανακτήσει τον θρόνο, ακολούθησε

εμφύλιος, νικήθηκε, παραδόθηκε στους αντιπάλους του που του είχαν υποσχεθεί ευμενή μεταχείριση. Δεν κράτησαν την υπόσχεσή τους, τον τύφλωσαν, με αποτέλεσμα να πεθάνει λίγο αργότερα. Ακολούθησαν άλλες στάσεις, με στρατηγούς των αριστοκρατικών οικογενειών να διεκδικούν τον θρόνο, όπως ο Νικηφόρος Βρυέννιος, ο Ανδρόνικος Δούκας και ο Νικηφόρος Βασιλάκης, αδιαφορώντας για τον τουρκικό κίνδυνο. Οι Σελτζούκοι έτσι έφτασαν και κατέλαβαν ακόμα και την Νίκαια, στην ασιατική πλευρά των στενών του Βοσπόρου³ (Nicole 2013). Το Βυζάντιο σώθηκε (αν και έχοντας οριστικά χάσει το κέντρο της Μικράς Ασίας, όπου ιδρύθηκε το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο) χάρη στον θάνατο του Αλπ Αρσλάν που δολοφονήθηκε από τον Κούρδο υποτελή του Γιουσούφ αλ Χαράνι, στις 24 Νοεμβρίου 1072 και την άνοδο στον βυζαντινό θρόνο του ικανού Αλεξίου Α΄ Κομνηνού.

Στην αρχή ο νέος αυτοκράτορας απώθησε τους Νορμανδούς που είχαν ήδη καταλάβει τη βυζαντινή Ιταλία από το 1071 και που πολιορκούσαν το Δυρράχιο στις ακτές της Ηπείρου, με αρχηγό το Ροβέρτο Γυισκάρδο. Για να το επιτύχει αυτό ο Αλέξιος αναγκάστηκε να ζητήσει την βοήθεια των Βενετών παραχωρώντας τους αποκλειστικά οικονομικά προνόμια⁴ (Γλύκατζη-Αρβελέρ 2009: 42). Τα προνόμια αυτά αργότερα, λόγω των συγκυριών που ανέκυψαν, επεκτάθηκαν και σε άλλα ιταλικά κρατίδια, όπως την Γένοβα και την Πίζα και σε συνδυασμό με άλλα γεγονότα, συνετέλεσαν στην περαιτέρω σταδιακή διάβρωση της βυζαντινής οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος. Αυτή την διάβρωση προκαλούσαν έμμεσα και τα ίδια τα ιταλικά κρατίδια θέλοντας να αντικαταστήσουν, για δικό τους όφελος, το Βυζάντιο ως τον κύριο διαμεσολαβητή του διεθνούς εμπορίου τόσο στην Ανατολική Μεσόγειο όσο και μεταξύ Ευρώπης και Ασίας στον δρόμο του μεταξιού (Nicol 1988: 212-317; Economidou and Kyriazis 2019)⁵.

Ο πόλεμος του Βυζαντίου με τους Νορμανδούς τερματίστηκε το 1085 με το θάνατο του Ροβέρτου Γυισκάρδου και τη σύγκρουση για τη διαδοχή του μεταξύ των γιων του, Βοημούνδου και Ρογήρου. Περαιτέρω, παρά τα προβλήματα που δημιούργησε στην Αυτοκρατορία η παραμονή και η διέλευση των Σταυροφόρων της

³ Οι βασικές σύγχρονες των γεγονότων πηγές είναι οι ιστορίες των Μιχαήλ Ατταλειάτη (1022-1080) και Νικηφόρου Βρυέννιου του Νεότερου (1062 - 1137).

⁴ Η Βενετία ήταν η πρώτη ιταλική δημοκρατία που απέκτησε το 992 εμπορικά προνόμια (σκάλες) επί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ακολούθησαν, το 1111 η Πίζα και το 1156 η Γένοβα.

⁵ Για την αλληλεπίδραση μεταξύ της οικονομικής και της στρατιωτικής ισχύος και του πολέμου, δείτε μεταξύ άλλων, Κόλλιας (2017), Οικονόμου (2018) Ζουμπουλάκης και Κόλλιας (2021).

Α΄ Σταυροφορίας, ο Αλέξιος εκμεταλλεύτηκε με επιδεξιότητα τις νίκες τους στη Μικρά Ασία, και κατόρθωσε να ανακαταλάβει πολλές βυζαντινές πόλεις (Νίκαια, Νικομήδεια κλπ.) και να νικήσει τους Σελτζούκους στο Φιλομήλιο το 1117 μ.Χ., μία μάχη εξαιρετικά κομβική για τη βιωσιμότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τους επόμενους αιώνες (Heath 1979). Το 1187 έπεσε η δυναστεία των Κομνηνών, που σε γενικές γραμμές είχε ανορθώσει την βυζαντινή ισχύ (Καραγιαννόπουλος 1999). Ο τελευταίος Κομνηνός, ο τυχodiώκτης και δολοφόνος Ανδρόνικος Α΄, είχε φριχτό τέλος γιατί ανατράπηκε από τους αριστοκράτες εχθρούς του και λιντσαρίστηκε από τον όχλο της Κωνσταντινούπολης, τέλος που είχαν βέβαια και άλλοι αυτοκράτορες πριν, όπως ο Φωκάς που ανατράπηκε από τον Ηράκλειο το 610. Στον θρόνο ανέβηκε ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, ένας άνδρας που αν δεν γινόταν κακός αυτοκράτορας θα μπορούσε να είναι ένας “διανοούμενος” του Βυζαντίου, γιατί διέθετε καλή μόρφωση.

Ο Ισαάκιος έγινε αυτοκράτορας σχεδόν τυχαία, χωρίς να το επιδιώξει⁶. Αντιστάθηκε στην σύλληψη που διέταξε ο Ανδρόνικος, και ήταν μια από τις αφορμές της στάσης που έριξε τον Ανδρόνικο. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης τον ανακήρυξε “Βασιλέα”. Ο Ισαάκιος ασχολήθηκε περισσότερο με οικοδομικά έργα στην Κωνσταντινούπολη, αν και οι στρατηγοί του απέκρουσαν άλλη μια νορμανδική εισβολή. Αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν η αύξηση των δαπανών, που οδήγησε σε αύξηση της φορολογίας, καταπίεση και δυσαρέσκεια. Η άδικη φορολογία που το διοικητικό κέντρο, η Κωνσταντινούπολη, επέβαλε στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας στην Μικρά Ασία ήταν ένας σοβαρός λόγος που οι Βυζαντινοί κάτοικοι σε αυτές, προέβαλαν μειωμένο ζήλο στο να αντισταθούν πιο σθεναρά στους Σελτζούκους, αποδεχόμενοι την επικυριαρχία και κατόπιν, την πλήρη κυριαρχία τους στις περιοχές τους (Βρυώνης 2008; Σαββίδης 2019). Το αποτέλεσμα, όπως και σε πολλές μεταγενέστερες εποχές, ήταν επανάσταση στην Βλαχία και την Βουλγαρία, που χάθηκαν οριστικά για την αυτοκρατορία⁷.

⁶ Όπως είχε γίνει αιώνες πριν, με τον θάνατο του Καλιγούλα, ο θείος του Κλαύδιος. Όταν δολοφονήθηκε ο Καλιγούλας, οι Πραιτοριανοί έψαχναν σύμφωνα με τις τότε πηγές, για αντικαταστάτη του, και ανακάλυψαν κρυμμένο από φόβο πίσω από τις κουρτίνες τον Κλαύδιο και τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα. Αναπάντεχα ίσως, αποδείχθηκε ικανός, μεταξύ άλλων, προσθέτοντας την Βρετανία στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

⁷ Σχεδόν όλες οι επαναστάσεις στον κόσμο, είχαν, μεταξύ άλλων, οικονομικά-φορολογικά κίνητρα, όπως η Αμερικανική, (επιβολή δασμών που οδήγησαν στο Boston Tea Party, όταν Αμερικανοί πέταξαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας το τσάι στο λιμάνι της Βοστώνης) ή η Γαλλική. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών της Γαλλίας λόγω του Επταετούς Πολέμου (1757-1763) και του Αμερικανικού (1775-1783) ανάγκασε τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ να αυξήσει την φορολογία (πχ. *gabelle*, φόρος στο αλάτι, εξαιρετικά αντιδημοφιλής) και να συγκαλέσει για πρώτη φορά, από τον 17^ο αιώνα τις *Γενικές Τάξεις*

Ο Ισαάκιος έχασε μια μοναδική ευκαιρία να επανορθώσει το Βυζάντιο στην Μικρά Ασία. Ο Μανουήλ Κομνηνός είχε νικηθεί από τους Σελτζούκους στο Μυριοκέφαλο το 1176, αλλά η αυτοκρατορία, σε αντίθεση με το Μαντζικέρτ, δεν είχε μεγάλες εδαφικές απώλειες (Καραγιαννόπουλος 1999; Haldon 2001: 227-237). Λίγο αργότερα το σουλτανάτο του Ρουμ αποδυναμώθηκε χάρη στην αίρεση των Ασσασίνων, που δολοφόνησαν τον βεζίρη Νιζάμ αλ Μουλά και τον ίδιο τον σουλτάνο, οδηγώντας σε δυναστικό εμφύλιο που οδήγησε αναγκαστικά στην διάλυσή του. Ένας ικανός αυτοκράτορας, όπως ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, θα εκμεταλλεύονταν την ευκαιρία για να επανακτήσει τις χαμένες περιοχές της Μ. Ασίας. Δυστυχώς για το Βυζάντιο, ο Ισαάκιος δεν ήταν, και η ευκαιρία χάθηκε⁸.

Τον Απρίλιο του 1195 ο Ισαάκιος ανατράπηκε από τον αδελφό του, που έγινε αυτοκράτωρ ως Αλέξιος Γ΄. Όπως ο αδελφός του, ήταν σπάταλος στην αυλή του, με αποτέλεσμα να αδειάσει το θησαυροφυλάκιο. Ο γιός του Ισαάκιου, Αλέξιος (ως συν-αυτοκράτωρ, Αλέξιος Δ΄) είχε αφεθεί ελεύθερος από τον θείο του, και δραπέτευσε από την Αυτοκρατορία, καταφεύγοντας στον Φίλιππο της Σουηβίας, παντρεμένο με την αδερφή του Ειρήνη. Ζήτησε βοήθεια για να ανακτήσει τον θρόνο του πατέρα του. Ο Φίλιππος τον έστειλε στους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας που βρίσκονταν τότε στην Κέρκυρα, τον Μάιο του 1203. Οι σταυροφόροι είχαν ναυλώσει βενετικά πλοία για να τους μεταφέρουν στους Αγίους Τόπους από την Βενετία. Όταν όμως οι δυνάμεις τους συγκεντρώθηκαν στην Βενετία, διαπίστωσαν πως ήταν αρκετά μικρότερες από όσες είχαν υπολογίσει οι αρχηγοί τους αρχικά, βάσει του συμβολαίου εκμίσθωσης που είχαν συνάψει με τους Βενετούς. Οι Βενετοί επέμεναν στους αρχικούς όρους του συμβολαίου.

Τότε, ως από μηχανής θεός για τους σταυροφόρους, έφτασε ο Αλέξιος και τους πρότεινε να καλύψει το χρέος τους συν ένα επιπλέον ποσό, αν τον βοηθούσαν να ανακαταλάβει τον θρόνο. Οι σταυροφόροι και οι Βενετοί δέχτηκαν. Ο στρατός και ο στόλος έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά από διαπραγματεύσεις που δεν

(*États Généraux*), για να εγκρίνουν αυξήσεις φορολογίας. Το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον της εποχής και η γενικότερη δυσαρέσκεια οξύνθηκαν και από το γεγονός ότι από το 1788 και επί τρία χρόνια έλαβε χώρα μεγάλη ξηρασία που έπληξε τους αγρότες και συνετέλεσε σε περιορισμένες σοδειές. Εξαιτίας όλης αυτής της κατάστασης, οι *Γενικές Τάξεις* οδηγήθηκαν σε ανυπακοή και στην αρχή της Επανάστασης του 1789.

⁸ Και το πόσο μεγάλη ευκαιρία ήταν φάνηκε όταν ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, αυτοκράτωρ της Νίκαιας, εκτάσεως πολύ μικρότερης σε έκταση από το Βυζάντιο του 12ου αιώνα, κατόρθωσε το 1211 να νικήσει τον σουλτάνο του Ρουμ Καΐκοσρού (Καΐχοσχροής) στην κοιλάδα του Μαιάνδρου (μάχη της Αντιόχειας) και να ανακτήσει εδάφη στην Μ. Ασία.

κατέληξαν, οι σταυροφόροι και οι Βενετοί πολιορκήσαν την πόλη. Η πρώτη πολιορκία έλαβε χώρα μεταξύ 10-18 Ιουλίου 1203. Οι σταυροφόροι κατέλαβαν τμήμα του τείχους, προκαλώντας πυρκαγιά. Ο Αλέξιος Γ΄ εγκατέλειψε την πόλη⁹ και ο Ισαάκιος Β΄ ανακηρύχθηκε ξανά αυτοκράτωρ, με τον γιό του συν αυτοκράτορα, ως Αλέξιο Δ΄.

Έχοντας εκτελέσει την δική τους υποχρέωση από την συμφωνία, οι σταυροφόροι και Βενετοί ζήτησαν από τους δυο συναυτοκράτορες να εκπληρώσουν την δική τους, δηλαδή να τους πληρώσουν. Δυστυχώς, οι δυο συν αυτοκράτορες, σε μια αναλογία με την ελληνική χρεοκοπία του 2010, διαπίστωσαν πως λεφτά δεν υπήρχαν. Ο Αλέξιος Δ΄ προσπάθησε να κερδίσει χρόνο αποπληρώνοντας κάποια ποσά, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να συγκεντρώσει χρήματα, ακόμα και από τα πολύτιμα σκεύη της εκκλησίας, που είχε ως αποτέλεσμα το ίδιο με εκείνο που είχε οδηγήσει στην ανατροπή του πατέρα του και τις επαναστάσεις των Βουλγάρων και Βλάχων: Έντονη αντίδραση και αντίσταση από όλους, αριστοκράτες, εκκλησία και λαό, που συγκεντρώθηκαν γύρω από έναν αριστοκράτη με επιρροή, τον Αλέξιο Δούκα. Ο Δούκας έπεισε τελικά, δόλια, τον Αλέξιο Δ΄ να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη. Όταν πείσθηκε, ο Δούκας τον συνέλαβε, τον φυλάκισε και τον στραγγάλισε στην φυλακή τον Φεβρουάριο του 1204, ανεβαίνοντας ο ίδιος στον θρόνο ως Αλέξιος Ε΄. Ήταν το τέλος της δυναστείας των Αγγέλων, της χειρότερης στην βυζαντινή ιστορία, που διήρκεσε 17 χρόνια, αρκετά για να καταστρέψουν την αυτοκρατορία.

Ο Αλέξιος Ε΄ προσπάθησε να αντισταθεί στους σταυροφόρους, ακυρώνοντας και αθετώντας μονομερώς την συμφωνία του Αλέξιου Δ΄ με τους σταυροφόρους.¹⁰ Το αποτέλεσμα ήταν η δεύτερη πολιορκία της πόλης από τους σταυροφόρους και τους Βενετούς στις 13 Απριλίου 1204, με φοβερή λεηλασία, σφαγές του πληθυσμού και καταστροφές τριών ημερών (Nicolle 2011). Ήταν μια κομβική εξέλιξη που σφράγισε το μέλλον όχι μόνο για την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία ουσιαστικά μετά από αυτό δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ, τουλάχιστον στην

⁹ Ο Αλέξιος Γ΄ (πρεσβύτερος του Ισαακίου, γεννημένος το 1153) περιπλανήθηκε, συνελήφθη από τον Βονιφάτιο του Μομφερά, και “πουλήθηκε” στον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄ Δούκα, που τον έστειλε ως “δώρο” στον σουλτάνο Γκιγιάθ αλ Ντιν, που με την σειρά του, όταν νικήθηκε, τον παράδωσε στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη της Νίκαιας, το 1211. Ο Λάσκαρης του φέρθηκε σχετικά καλά γιατί απλά τον έκλεισε σε μοναστήρι, όπου πέθανε το 1212.

¹⁰ Έτσι έδωσε το άλλοθι στους Σταυροφόρους να επιτεθούν, δεδομένου ότι ο πλούτος της Κωνσταντινούπολης και η ευημερία της πάντοτε τους σαγήνευε.

πρότερη μορφή της, αλλά και της Ευρώπης (Ανατολικής και Κεντρικής) κατά τους επόμενους αιώνες. Ο σπουδαίος ιστορικός της βυζαντινής περιόδου S. Runciman (1987: 130) χαρακτήρισε την Άλωση Κωνσταντινούπολης του 1204 ως “το χειρότερο έγκλημα κατά της ανθρωπότητας”.

Ο Αλέξιος Ε΄, ο επονομαζόμενος και “Μούρτζουφλος”, εγκατάλειψε την πόλη πριν από την πτώση¹¹, δίνοντας την θέση του, την τελευταία στιγμή, στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη, που κατέφυγε στην Νίκαια, ιδρύοντας την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αν και η Νίκαια ανέκτησε την Κωνσταντινούπολη, όταν ήταν αυτοκράτωρ ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων μετά το 1261, δεν ήταν παρά η σκιά της προηγούμενης. Και όπως θα αναλυθεί παρακάτω, οι περισσότεροι βυζαντινοί αυτοκράτορες που ακολούθησαν, δεν φάνηκαν αρκετά ικανοί να διδαχθούν από τα λάθη των προκατόχων τους.

Εικόνα 1: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204

Πηγή: <https://www.thoughtco.com/fourth-crusade-christianity-vs-islam-4078673>

Αν υπάρχουν κάποια μαθήματα για την σύγχρονη Ελλάδα μέχρι εδώ, είναι πως πέραν των πράξεων των Σταυροφόρων, οι Βυζαντινοί ευθύνονται και αυτοί για την καταστροφή του 1204. Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες με την διαμάχη τους για την αρχή έφεραν ως σωτήρες και διαμεσολαβητές τους σταυροφόρους, οι ίδιοι οι

¹¹ Ο Αλέξιος κατέφυγε στην Θράκη, όπου συνελήφθη από τους σταυροφόρους, που τον καταδίκασαν ως σφετεριστή και προδότη έναντι του εκλεκτού τους, Αλέξιου Δ΄ και τον εκτέλεσαν ρίχνοντας τον από την στήλη του Θεοδοσίου στην Κωνσταντινούπολη.

αυτοκράτορες με τις σπατάλες τους χρεοκόπησαν την αυτοκρατορία, έτσι ώστε να μην μπορούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, όπως οι προ του 2010 ελληνικές κυβερνήσεις με το πελατειακό τους κράτος δημιούργησαν το δημόσιο χρέος και την έστω και συντεταγμένη χρεωκοπία του 2010. Και αν η Κωνσταντινούπολη έμεινε κάτω από τους Φράγκους ως το 1261 (54 χρόνια κατοχής) άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Αττική, η Βοιωτία και η Κρήτη κλπ. δεν ανακτήθηκαν ποτέ (Heath, 1995).

3. Η επιτάχυνση της παρακμής: Οι Παλαιολόγοι, η Καταλανική Εταιρία και οι Οθωμανοί

Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος κατόρθωσε, σε συνέχεια των προκατόχων του, Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη και Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, να σταθεροποιήσει την Αυτοκρατορία της Νίκαιας, ανακτώντας κάποια εδάφη, όπως τον Μυστρά μετά την νίκη του στην Πελαγονία, το 1259, εναντίον του δεσποτάτου της Ηπείρου και των Φράγκων (Γοδεφρείγου Βιλλεαρδουίνου) του Μοριά, ενώ το 1261, κατήγγησε την λεγόμενη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, ανακαταλαμβάνοντας την πόλη και καθιστώντας την ξανά πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επίσης έσωσε την Αυτοκρατορία από τις ηγεμονικές βλέψεις του ισχυρού Γάλλου βασιλέα, Κάρολου Ανδεγαυϊκού, ο οποίος με παπική συναίνεση είχε καταλάβει το Βασίλειο της Σικελίας το 1268 και εμφανιζόταν ως ο επίδοξος κατακτητής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Μιχαήλ Η΄ ευθύνεται και για τον λεγόμενο *Σικελικό Εσπερινό*, της επανάστασης των Σικελών το 1282 ενάντια στο καθεστώς του Καρόλου του Ανδεγαυϊκού, που οδήγησε στην σφαγή των Γάλλων, με χρηματοδότηση των Σικελών από το Βυζάντιο. Τα γεγονότα αυτά έθεσαν τέλος στις φιλοδοξίες του Καρόλου Ανδεγαυϊκού για κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (Runciman 2003).

Ωστόσο, καθώς η προσοχή του Μιχαήλ Παλαιολόγου ήταν στραμμένη προς την απώθηση του κινδύνου από την Δύση, παραμέλησε τις βυζαντινές κτήσεις στην Μ. Ασία, που οι αυτοκράτορες της Νίκαιας είχαν κατορθώσει στον μισό περίπου αιώνα της, να ανορθώσουν και οικονομικά. Εκεί όμως είχε εμφανισθεί νέος, πιο επικίνδυνος εχθρός, οι Οθωμανοί. Όταν ο γιός του Μιχαήλ και ο διάδοχός του, Ανδρόνικος Β΄ αντιλήφθηκαν τον κίνδυνο ήταν αργά. Ο βυζαντινός στρατός νικήθηκε και οι Οθωμανοί έφτασαν μέχρι τα παράλια της Μ. Ασίας, πολιορκώντας και την Φιλαδέλφεια. Για να αντιμετωπίσει τον εξωτερικό εχθρό, ο Ανδρόνικος αναζήτησε

βοήθεια από τη Δύση. Οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, καθώς μόλις είχε τελειώσει ο πόλεμος της νότιας Ιταλίας ανάμεσα στην Αραγόνα και τους Γάλλους της ανδεγαυϊκής δυναστείας (Αηου) με νίκη των πρώτων. Έτσι δημιουργήθηκε το βασίλειο των Δυο Σικελιών. Αποφασιστική για την ισπανική νίκη ήταν η μισθοφορική *Εταιρεία των Καταλανών (Gran Companyia Catalana d' Orient)*, Αραγωνέζων και Αλμογοβάρων, που ήταν κάτοικοι της Καταλονίας.

Η Εταιρεία (*Κομπανία*) είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από οικονομική και θεσμική άποψη, γιατί ήταν ακριβώς αυτό: ιδιωτική εταιρεία που παρείχε στρατιωτικές υπηρεσίες έναντι αμοιβής και συμβολαίου στον πλειοδότη, με μετόχους όλους, από απλούς στρατιώτες μέχρι ευγενείς αξιωματικούς, και, αιρετό με δημοκρατική ψηφοφορία, αρχηγό. Γενικότερα, η Εταιρεία ακολουθούσε δημοκρατικό τρόπο λήψης αποφάσεων για τα σημαντικά θέματα. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν συλλογικά καθώς στην “σύναξη των ιπποτών” μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι οι ιππότες. Ήταν ο προπομπός τέτοιων εταιρειών που ήκμασαν στην Ευρώπη μέχρι τον 17^ο αιώνα, με γνωστούς μισθοφόρους Ελβετούς, Γερμανούς, (*Landsknechte*) Ιταλούς και Άγγλους. Στην Ιταλία ήταν γνωστοί ως *condottieri* (από το *condotta*, συμβόλαιο) με διάσημους τον Άγγλο John Hawkwood, της Λευκής Κομπανίας, τους Visconti, Sforza (μετέπειτα δούκες του Μιλάνου), Bartolomeo Corleoni¹², τον δούκα του Urbino, Montelleiro (που με τα έσοδα του αγόραζε έργα τέχνης!), τον Giovanni delle Bande Nerre (Ιωάννης των Μεδίκων) και τον Γερμανό στρατιωτικό μεγαλοεπιχειρηματία του Τριακονταετούς Πολέμου 1618-1648 Βάλενσταιν (Albrecht von Wallenstein)¹³.

Οι Ισπανοί, μετά το τέλος του πολέμου στην Ιταλία είχαν μείνει άνεργοι και αναζητούσαν εργοδότη. Έτσι δέχτηκαν την πρόταση του Ανδρόνικου, υπέγραψαν συμβόλαιο και ήρθαν στο Βυζάντιο. Εκστράτευσαν στην Μ. Ασία, νίκησαν τους Οθωμανούς, έλυσαν την πολιορκία της Φιλαδέλφειας και έχοντας εκπληρώσει την δική τους υποχρέωση από το συμβόλαιο, ζήτησαν την πληρωμή τους. Αλλά για δεύτερη φορά, οι Βυζαντινοί διαπίστωσαν πως χρήματα δεν υπήρχαν και πως για εκείνους, μονομερώς, το “*οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται*” δεν ίσχυε.

¹² Πασίγνωστο από το άγαλμά του στην Βενετία από τον Verocchio.

¹³ Τέτοιου είδους ιδιωτικές εταιρίες παροχής “στρατιωτικών υπηρεσιών” θα λέγαμε, έχουν αρχίσει να δημιουργούνται ξανά τα τελευταία χρόνια, όπως η μισθοφορική αμερικανική Blackwater που εικάζεται ότι συμμετείχε στην κρίση της Κριμαίας το 2014 υπογράφοντας συμβόλαιο με την ουκρανική κυβέρνηση ενώ η ρωσική ιδιωτική εταιρία Wagner Group θεωρείται ότι έχει προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες στην Κριμαία το 2014 (υπέρ της ρωσικής κυβέρνησης), την Συρία υπέρ του καθεστώτος Άσαντ (εναντίον των τρομοκρατικών οργανώσεων ISIS και Al Nusra) και υπέρ του στρατηγού Χαλίφα Χαφτάρ στον πρόσφατο πόλεμο στην Λιβύη (2019-2020) κλπ.

Όπως και ο Αλέξιος Δ΄ το 1203, ο Ανδρόνικος προσπάθησε να κερδίσει χρόνο προσφέροντας τιμές στους αρχηγούς των Καταλανών και ανακηρύσσοντας τον αρχηγό τους, μάλλον Ιταλό Ροζέ ντε Φλορ, καίσαρα. Ο Ανδρόνικος Β΄, εκτός από τον βαθμό του καίσαρα, είχε παντρεύσει τον Ροζέ (ή Ρογήρο) με την Μαρία, που ήταν κόρη της αδελφής του Ειρήνης, και που ήταν ήδη έγγειος από τον Ροζέ.¹⁴ Οι Ισπανοί όμως, απαιτούσαν τους μισθούς τους. Ο Ανδρόνικος σκέφθηκε έναν “θαυμάσιο” τρόπο να τους ξεφορτωθεί. Κάλεσε τους αρχηγούς τους σε συμπόσιο στην Ραιδεστό της Καλλίπολης, και έβαλε τους Αλανούς μισθοφόρους του να τους δολοφονήσουν. Συνολικά δολοφονήθηκαν γύρω στους 1.500-2.000 Καταλανούς στην Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη. Οι Ισπανοί που είχαν μείνει στην Καλλίπολη, μετά την απογραφή που έκαναν, αριθμούσαν 3.307 ιππότες, στρατιώτες και ναύτες.

Ο Ανδρόνικος θεώρησε πως μένοντας ακέφαλη η εταιρεία θα διαλύονταν. Απατήθηκε οικτρά. Οι Ισπανοί απλά εξέλεξαν νέα ηγεσία με αρχηγό τον Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ¹⁵. Η Ειρήνη κατηγορήσε ανοικτά τον Ανδρόνικο για την δολοφονία και εκείνος, αδύνατος χαρακτήρας όπως ήταν, δικαιολογήθηκε ότι δεν εμπλέκονταν στην δολοφονία και ότι ο υπαίτιος ήταν ο αρχηγός των Αλανών, που είχε δράσει μόνος του για να εκδικηθεί την δολοφονία του γιού του από τους Ισπανούς, θέλοντας να πείσει ότι το περιστατικό ήταν θέμα βεντέτας. Η δικαιολογία δεν έπεισε μάλλον την Ειρήνη και σίγουρα όχι τους Ισπανούς.

¹⁴ Η Ειρήνη Παλαιολογίνα, θυγατέρα του Μιχαήλ Η΄ και της Θεοδώρας, αδελφή του Ανδρονίκου Β΄, παντρεύτηκε το 1278 τον Τσάρο της Βουλγαρίας Ιβάν Γ΄ τον Ασάν και απέκτησε τον Μιχαήλ, τον Ανδρόνικο, τον Κωνσταντίνο, τον Ισαάκιο, την Μαρία, την Θεοδώρα και την Άννα. Η Μαρία παντρεύτηκε στα 1302 τον Ρογήρο, τον ηγεμόνα των Καταλανών. Για περισσότερα, δείτε Παπαδοπούλου ([1938], 2007).

¹⁵ Για την Καταλανική Εταιρεία και την δράση της στο Βυζάντιο, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στους Setton (1975a,b), Moncada (2000) και Μιχαλόπουλο (2016). Η ιστορία των Ισπανών της Καταλανικής Εταιρείας αποδίδεται και στην τριλογία του Κώστα Κυριαζή «Ροζέ ντε Φλορ, Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ, Βάλτερ ντε Μπριέν, με μυθιστορηματικό βέβαια τρόπο, που αξίζει ωστόσο να μελετηθεί λόγω της ιστορικής της πιστότητας. Δείτε Κ. Κυριαζής (1986, 1989, 1991).

Εικόνα 2: Στρατιωτικό τμήμα της Καταλανικής Εταιρείας

Πηγή: <https://www.history.com/news/6-legendary-mercenary-armies-from-history>

Εξαγριωμένοι οι Καταλανοί, οχυρώθηκαν στην Καλλίπολη, νίκησαν τον βυζαντινό στρατό κάτω από την ηγεσία του γιού του Ανδρόνικου, Μιχαήλ, και άρχισαν επιδρομές, ερημώνοντας όλη την Θράκη, νικώντας και τους Γενοβέζους συμμάχους του Βυζαντίου. Με επικεφαλής τον Μπερανζέ, ξεκίνησαν την εκδίκησή τους με φοβερή σφαγή των κατοίκων της Καλλιπόλεως και στη συνέχεια, κατέστρεψαν και λεηλάτησαν πολλές περιοχές γύρω από την Κωνσταντινούπολη και έσφαξαν χιλιάδες αμάχους κατοίκους. Όταν η Θράκη είχε πια λεηλατηθεί πλήρως, άρχισαν κάθοδο προς την βυζαντινή Μακεδονία, το 1305, λεηλατώντας ξανά, αν και η Θεσσαλονίκη και οι μονές του Αγίου Όρους αντιστάθηκαν με επιτυχία, παρότι οι μοναχοί του Αγίου Όρους πλήρωσαν πολύ υψηλό φόρο αίματος. Συνεχίζοντας νότια, έφτασαν στο φράγκικο δουκάτο της Αθήνας και το 1311 συγκρούστηκαν με τους Φράγκους στην Κωπαΐδα, συντρίβοντάς τους. Κατέλαβαν το δουκάτο, που έγινε ισπανικό για περίπου έναν αιώνα (Moncada 2000).

Η πολιτική του Ανδρόνικου ήταν καταστροφική γιατί ερημώθηκε η Θράκη, που μέχρι τότε είχε γλυτώσει και αποτελούσε την οικονομική καρδιά της αυτοκρατορίας εκείνη την εποχή, και γιατί οι Οθωμανοί αναθάρρησαν και συνέχισαν την κατάληψη εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην Μ. Ασία. Στο τέλος της μακρόχρονης βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως την Φιλαδέλφεια, όλη η Μ. Ασία είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς. Παρ' όλα αυτά, οι βυζαντινοί αριστοκράτες συνέχισαν την μυωπική τους πολιτική, των ερίδων. Μόλις είκοσι χρόνια

μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Β΄ και του γιού του Ανδρόνικου Γ΄, ο Μιχαήλ Καντακουζηνός ξεκίνησε εμφύλιο πόλεμο για να καταλάβει τον θρόνο. Ως συμμάχους του, επέλεξε τους Οθωμανούς, τους οποίους πέρασε με δικά του πλοία στην ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου (Nicol 1993). Ο Καντακουζηνός έγινε αυτοκράτορας ως Ιωάννης ΣΤ΄, αποσύρθηκε αργότερα σε μοναστήρι, αλλά η νέα καταστροφή ήταν γεγονός: οι Οθωμανοί φυσικά παρέμειναν στην Ευρώπη, κατέλαβαν την Θράκη, και μετά την Μακεδονία, μεταφέροντας την πρωτεύουσά τους στην Αδριανούπολη, που την μεταγλώττισαν ως Εντιρνέ. Έτσι, σε διάστημα 150 ετών, τρεις φορές οι ίδιοι οι βυζαντινοί έφεραν ξένους (σταυροφόρους, Ισπανούς, Οθωμανούς) στα εσωτερικά τους, επιφέροντας κάθε φορά και μια νέα καταστροφή.

Μετά από τα γεγονότα αυτά, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σκιά του εαυτού της, δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ ξανά. Το 1396 ο πάπας Βονιφάτιος Χ΄ κήρυξε μια σταυροφορία για την σωτηρία του Βυζαντίου (ουσιαστικά για την Κωνσταντινούπολη και των περιχώρων της). Σε αυτή συμμετείχαν, ο μαργράβος του Βραδεμβούργου, βασιλιάς της Ουγγαρίας από το 1386 Σιγισμούνδος (Γερμανός αυτοκράτορας από το 1410), ο Μίρκεα πρίγκιπας της Βαλαχίας (Βλαχίας), ο Ιωάννης κόμης του Νεβέρ (γιός του δούκα Φιλίππου της Βουργουνδίας), ο μέγας μάγιστρος των Ιπποτών της Ρόδου Φιλιππέρ ντε Νεγιάκ και πολλοί άλλοι. Εκείνη την χρονική συγκυρία, τόσο οι Ευρωπαίοι όσο και ο Πάπας είχαν κάθε λόγο να στηρίξουν το Βυζάντιο και για ίδιο όφελος: να ανακόψουν την οθωμανική πλημμυρίδα προς την Ευρώπη¹⁶. Ωστόσο, στις 25 Σεπτεμβρίου 1396, οι σταυροφόροι ηττήθηκαν στην Νικόπολη, στον Δούναβη σε μια αμφίροπη μάχη από τους Οθωμανούς του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄.

Η τελευταία συστηματική προσπάθεια, προ της δεύτερης Αλώσεως, έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1444 με την μάχη της Βάρνας, με αισιόδοξα μηνύματα αρχικά, αλλά με οικτρό τέλος. Ο μεικτός χριστιανικός στρατός που συνίστατο κύρια από ουγγρικές και πολωνικές δυνάμεις, συναντήθηκε στο πεδίο της μάχης με τον αριθμητικά υπέρτερο οθωμανικό στρατό. Με αυτή την ήττα σταμάτησε οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια παρεμπόδισης της διεύδυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη για αρκετές δεκαετίες. Τελικά η Βυζαντινή Αυτοκρατορία

¹⁶ Κάτι που τελικά κατάφεραν το 1529 κατά την πρώτη πολιορκία της Βιέννης από τους Οθωμανούς και κυρίως και πιο ουσιαστικά, κατά την δεύτερη πολιορκία της Βιέννης, του 1683.

καταλύθηκε με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ένα βαρυσήμαντο γεγονός για όλη την μεσαιωνική ευρωπαϊκή ιστορία (Runciman 2010).

4. Το Βυζάντιο κατά την τελευταία περίοδο της ύπαρξής του και η Ελλάδα της εποχής των μνημονίων. Μια κριτική αποτίμηση

Είναι ίσως ειρωνεία της ιστορίας, πως οι τελευταίοι αιώνες πολιτικής και οικονομικής παρακμής του Βυζαντίου, είναι αιώνες πολιτισμικής ακμής, στην φιλοσοφία, φιλολογία, ζωγραφική και αρχιτεκτονική, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο σύγχρονος παρατηρητής, βλέποντας τις εκκλησίες και τις αγιογραφίες στον Μυστρά, στα Μετέωρα κλπ. Τότε έλαβε χώρα και μια συστηματική προσπάθεια ανακάμψεως του κράτους με αρχή την Πελοπόννησο ενώ, σημαντικοί διανοητές, όπως οι Δημήτριος Κυδώνης, Πλήθων Γεμιστός, και καρδινάλιος Βησσαρίων καταπιάστηκαν και με οικονομικά θέματα, και γενικότερα με τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να διασωθεί το κράτος, καθώς και ποια σχετικά μέτρα θα μπορούσαν να ληφθούν ως προς τον σκοπό αυτό. Την περίοδο αυτή ο Runciman (1970) χαρακτηρίζει ως Παλαιολόγειο Αναγέννηση. Οι Βυζαντινοί λόγιοι μεταλαμπάδευσαν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς στη Δύση, όπως ο Πλήθων ο Γεμιστός και ο καρδινάλιος Βησσαρίων, δίνοντας ώθηση στην δυτική Αναγέννηση.

Η πτώση του Βυζαντίου το 1453 και η οθωμανική κατάκτηση, απέκοψε την Ελλάδα και τον ελληνικό πληθυσμό από τις εξελίξεις της Δύσης, την ευρωπαϊκή Αναγέννηση (που μεγάλη συμβολή σε αυτή είχαν οι λόγιοι του Μυστρά, με κυριότερο τον Πλήθωνα Γεμιστό) και τον Διαφωτισμό, την επανεμφάνιση της δημοκρατίας και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτοί οι “χαμένοι αιώνες” πιστεύουμε πως επηρεάζουν και σήμερα την κακή πλευρά του χαρακτήρα του Έλληνα, με την κληρονομημένη καχυποψία σχέσεων κράτους-πολίτη. Οι Έλληνες συχνά αντιμετωπίζουν το κράτος ως δυνάστη και εχθρό, το κράτος τους πολίτες ως υπηκόους και δυνητικούς φοροφυγάδες και όχι ως πολίτες. Αρνητικής σημασίας λέξεις όπως *μπαχσίσι* και *ρουσφέτι* απηχούν ακόμη αυτή την οθωμανική κληρονομιά¹⁷.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, η σύγκριση της τελευταίας περιόδου της ύπαρξής του Βυζαντίου (1204-1453) με την σύγχρονη πραγματικότητα της Ελλάδας

¹⁷ Ο Πλήθων για παράδειγμα, έφερε πχ. την πλατωνική διδασκαλία στην Φλωρεντία, εισάγοντας εκεί τον νεοπλατωνισμό και επηρεάζοντας φιλοσόφους όπως τον Ficino και τον Giovanni Pico della Mirandola, γνωστό και για την διάσημη ρήση του, να συζητήσουν “επί παντός επιστητού”.

ίσως με μια πρώτη εκτίμηση να φαντάζει ανεδαφική. Αν όμως πιστεύουμε ότι η ιστορία διδάσκει, τότε συγκρίνοντας τα λάθη του Βυζαντίου κατά την τελευταία περίοδο της ύπαρξής του (1204-1453) με τα λάθη του σημερινού ελληνικού κράτους που οδήγησαν στα μνημόνια και την επιτήρηση, ίσως μπορούμε να καταλήξουμε σε σειρά χρήσιμων προτάσεων πολιτικής για το μέλλον. Και αυτό γιατί φαίνεται ότι κατά την περίοδο 1204-1453 συνολικά παρουσιάστηκαν μια σειρά κοινωνικών φαινομένων με διαχρονικό χαρακτήρα που εμφανίστηκαν και στην Ελλάδα πριν και μετά την κρίση χρέους του 2010. Τα προβληματικά αυτά φαινόμενα στην γενική τους μορφή παρουσιάζουμε παρακάτω¹⁸:

4.1. Εσωτερικές έριδες

Οι ενδοβυζαντινές έριδες, μεταξύ των Μιχαήλ Ψελλού, Ανδρόνικου Δούκα και Ρωμανού Δ΄ Διογένη, που αναφέρθηκαν στην ενότητα 2 αποτελούσαν διαχρονικό σύμπτωμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά μας θυμίζουν τις συνεχείς έριδες και οξείες αντιπαράθεσεις που χαρακτηρίζουν και την σύγχρονη ελληνική ιστορία, όπως τον εμφύλιο πόλεμο 1824-25 μεσούσης της ελληνικής Επανάστασης του 1821, τον εθνικό διχασμό του 1915-1922 και τον διαχωρισμό των Ελλήνων σε φιλο-βενιζελικούς ή φιλο-βασιλικούς, τα πραξικοπήματα των Πλαστήρα, Πάγκαλου, Κονδύλη, το αποτυχημένο των φιλο-Βενιζελικών, του Μεταξά στον μεσοπόλεμο, το εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1944-49, τον νέο διαχωρισμό των Ελλήνων σε Αριστερούς, Κεντρώους και Δεξιούς στην συνέχεια, την δικτατορία 1967-74, την κομματοκρατία και την έλλειψη συνεννόησης πάνω σε κοινά αποδεκτές βάσεις και γενικές πολιτικές σταθερές μεταξύ των μεταπολιτευτικών κομμάτων, καθώς και την μη συνεννόηση των πολιτικών μετά το 2010 με αποτέλεσμα την πολιτική αστάθεια και την υπαγωγή της χώρας στην διαδικασία των επαχθών *μνημονίων*¹⁹.

¹⁸ Τα φαινόμενα αυτά δεν ήταν τα μόνα που συνετέλεσαν στην παρακμή και την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, η πανευρωπαϊκή πανώλη των μέσων του 14ου αιώνα είχε καταλυτική επίδραση στην περαιτέρω εξασθένηση της Αυτοκρατορίας, με κύριες επιπτώσεις ιδίως στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης (Tsiamis et al. 2011). Ένα άλλο θέμα, θεολογικού χαρακτήρα με κοινωνικές και διεθνοπολιτικές προεκτάσεις ήταν ότι το κράτος ταλανίζονταν από το ζήτημα της Ένωσης των εκκλησιών, σημαντικό και καθοριστικό στην βαθμιαία παρακμή του (Holtzmann, 1928; Νικολάου 2004).

¹⁹ Χαρακτηριστικά, ο κ. Σαμαράς βιάστηκε να ανατρέψει τον κ. Παπανδρέου το 2011 και ο κ. Τσίπρας τον κ. Σαμαρά με αφορμή την λήξη της θητείας του Προέδρου της Δημοκρατίας, οδηγώντας σε πρόωρες εκλογές το 2015. Το αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα, που εισήλθε πρώτη στο καθεστώς

4.2. Η χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων

Η παρατεταμένη δημοσιονομική αστοχία τόσο στο Βυζάντιο της περιόδου 1204-1453 όσο και στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών οδήγησε σταδιακά σε μια (εκ του αποτελέσματος) σχεδόν προδιαγεγραμμένη πορεία προς την χρεωκοπία. Όπως είδαμε, στο Βυζάντιο, ο Αλέξιος Ε΄ προσπάθησε να αντισταθεί στους σταυροφόρους, ακυρώνοντας μονομερώς την συμφωνία στην οποία κατέληξε μαζί τους, μη υπακούοντας στην γνωστή αρχή του *pacta servanda sunt* (οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται), άλλος ένας παραλληλισμός με την σύγχρονη Ελλάδα, τον κ. Σαμαρά (Ζάππειο, “θα σχίσω τα μνημόνια”) και τον κ. Τσίπρα (“Θα καταργήσω τα μνημόνια με μονομερή νόμο”)²⁰.

Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες με την διαμάχη τους για την εξουσία έφεραν ως διαμεσολαβητές τους σταυροφόρους, οι ίδιοι οι αυτοκράτορες με τις σπατάλες τους χρεοκόπησαν την αυτοκρατορία, έτσι ώστε να μην μπορούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, όπως οι προ του 2010 ελληνικές κυβερνήσεις που με το πελατειακό τους κράτος δημιούργησαν το δημόσιο χρέος και την έστω και συντεταγμένη χρεωκοπία του 2010.

Και αν η Κωνσταντινούπολη έμεινε κάτω από τους Φράγκους ως το 1261 (54 χρόνια κατοχής) άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Αττική, η Βοιωτία και η Κρήτη κλπ., δεν ανακτήθηκαν ποτέ (Heath, 1995). Όσο για την σύγχρονη Ελλάδα, η αυστηρή επιτήρηση (ορισμένοι την ονομάζουν “επικυριαρχία” και ο πρώην ΥΠ.ΕΞ κ. Κοτζιάς και άλλοι ως “αποικία χρέους”) θα κρατήσει το λιγότερο πενήντα χρόνια, ίσως και περισσότερο, ενώ ως απόρροια των ελληνικών δεσμεύσεων του τρίτου

μνημονίων (τον Μάιο του 2010) να βγει και όχι “καθαρά”, αλλά κάτω από αυστηρή επιτήρηση από αυτά, τον Αύγουστο του 2018.

²⁰ Όλες αυτές οι βαρύγδουπες εξαγγελίες τελικά επιβάρυναν τους Έλληνες πολίτες με τα βάρη του δεύτερου και τρίτου μνημονίου, ωστόσο, η άτακτη χρεωκοπία θα ήταν μια χειρότερη καταστροφή. Βέβαια, υπήρχε και η περίπτωση της μερικής αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους, όπως πρότεινε συνεχώς το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), ώστε αυτό να καταστεί διαχειρίσιμο (κάτι που αν γινόταν, δεν θα υπήρχε λόγος η Ελλάδα να υπαχθεί στα επαχθή μνημόνια) κάτι όμως που προσέκρουσε πάνω στην σθεναρή άρνηση της Γερμανίας, που συμπαρέσυρε σε αυτή τη στρατηγική όλη την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) αναφορικά με το ζήτημα της διαχείρισης του ελληνικού χρέους. Δείτε μια αναλυτική αποτίμηση για τα γεγονότα αυτά στο Economou and Kyriazis (2018).

μνημονίου η Ελλάδα έχει παραδώσει τον έλεγχο της δημόσιας περιουσίας μέχρι το 2114 στους δανειστές²¹.

4.3. Η υπερβολική φορολόγηση

Ένα άλλο μάθημα, οικονομικό πάλι, από το Βυζάντιο μετά τον 11^ο αιώνα, αφορά την φορολογία. Στο σημαντικό και διαχρονικό έργο της *Of Rule and Revenue* η M. Levi (1988) διατύπωσε τις τρεις βασικές φορολογικές αρχές που πρέπει διέπουν ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα: i) ένας φορολογούμενος πληρώνει φόρους μόνο όταν είναι σίγουρος ότι και οι άλλοι φορολογούμενοι πληρώνουν ii) όταν είναι βέβαιος ότι τα έσοδα χρησιμοποιούνται με αντικειμενικά επωφελή τρόπο για την κοινωνία και την πολιτεία γ) αν τα ανωτέρω δυο δεν συμβαίνουν, παρατηρείται φοροδιαφυγή.

Επιπλέον, η υπερβολική αύξηση της φορολογίας καταστρέφει την ανάπτυξη, την οικονομία και δημιουργεί πολιτική αμφισβήτηση. Στο Βυζάντιο εκφράστηκε με τις επαναστάσεις της Βουλγαρίας, της Βλαχίας κλπ., αλλά και με το ότι βυζαντινοί πληθυσμοί της Μ. Ασίας (και πολλοί Έλληνες, από αριστοκράτες μέχρι τον απλό λαό) προτίμησαν προοδευτικά τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς (η πλειοψηφία τους αλλάζοντας αναγκαστικά και πίστη) για να γλυτώσουν την υπερβολική φορολογία του Βυζαντίου κυρίως κατά τους τελευταίους αιώνες του. Βέβαια, η αλλαγή πίστης επηρεάστηκε σημαντικά, πέρα από την φορολογία, και από τον βίαιο χαρακτήρα των Οθωμανών. Κάτι ανάλογο είχε γίνει και με τις Αίγυπτο, Συρία, Παλαιστίνη, Ιορδανία τον 7^ο αιώνα, που ενώ αποτελούσαν κτήσεις του Βυζαντίου, προτίμησαν τους Άραβες μουσουλμάνους από τους Βυζαντινούς. Και στις δυο περιπτώσεις, οι κατακτητές προσέφεραν χαμηλότερη φορολογία.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την σύγχρονη Ελλάδα μετά το 2010. Οι Έλληνες φορολογούμενοι είναι οι βαρύτερα φορολογούμενοι σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, ενώ απολαμβάνουν την μικρότερη ανταποδοτικότητα από την παροχή υπηρεσιών

²¹ Δείτε Kotzias (2015). Η αποπληρωμή των χρεών μετά την χρεωκοπία του Τρικούπη, διάρκεσε ως την δεκαετία του 1970, δηλαδή περίπου 80 έτη. Δεδομένου πως στην ΕΕ ισχύει ο κανονισμός 472 του 2013, που προβλέπει αυστηρή εποπτεία μιας χώρας ώσπου να αποπληρώσει το 75% του επίσημου χρέους της (προς άλλες χώρες των ΕΕ και θεσμούς, όπως ΔΝΤ και ΕΣΜ) και δεδομένου πως το επίσημο χρέος ήταν περίπου 370 δις για το 2019 (δείτε <https://www.statista.com/statistics/270409/national-debt-of-greece/> και <https://countryeconomy.com/national-debt/greece>) καταλήγουμε στην πολύ μακρά περίοδο επιτήρησης. Για μια αποτίμηση της ιστορικής πορείας του ελληνικού Δημόσιου Χρέους δείτε Ζουμπουλάκης (2015) και για τα πρόσφατα γεγονότα προ και μετά την υπογραφή των μνημονίων τους Economou and Kyriazis (2018).

από το κράτος. Ο φορολογικός συντελεστής των επιχειρήσεων για κέρδη από επιχειρηματική δραστηριότητα ήταν 28% για το 2019²² σε σύγκριση με 12,5% σε Κύπρο και Ιρλανδία και 9-10% σε Βουλγαρία και Ρουμανία, ενώ για το 2020 μειώθηκε στο 24%. Επίσης ο φορολογικός συντελεστής για τα πρώτα 10.000 ευρώ του ετησίου εισοδήματος ανήλθε στο 9%.²³

Σε συνδυασμό με την εχθρική προς τις επενδύσεις γραφειοκρατία, δεν μπορούμε να περιμένουμε μεγάλες επενδύσεις, παρόλο που χρειαζόμαστε επενδύσεις 100 δις για να ξαναβρούμε το επίπεδο του ΑΕΠ του 2009. Πραγματικά, μετά από επτά χρόνια ύφεσης, η ανάπτυξη το 2017 ήταν μόλις 1,4%, το 2018 ήταν 1,9%, το 2019 ήταν 2,1% και η πρόβλεψη για το 2020 έκανε λόγο για 2,2%²⁴. Όλα αυτά βέβαια προ κορονοϊού, διότι λόγω της πανδημίας το 2020 έκλεισε με βαθιά ύφεση. Εδώ λοιπόν θα έπρεπε να διδαχθούμε από την βυζαντινή εμπειρία, της υψηλής φορολογίας, αν θέλουμε να αποφύγουμε πολύ δυσάρεστες εξελίξεις.

4.4. Η πολιτική και δημογραφική παρακμή

Ίσως η σημερινή Ελλάδα να χαρακτηρίζεται από πολιτική, οικονομική, ηθική και δημογραφική παρακμή ανάλογη με το ύστερο Βυζάντιο. Η Ελλάδα μετά το 2010 έχει χάσει το 25% του ΑΕΠ της (από 240 δις το 2009, στα 180 το 2017). Η πολιτική παρακμή είναι έκδηλη από την έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτικούς και τους θεσμούς, όπως καταγράφεται σε όλες τις δημοσκοπήσεις. Η Ελλάδα είχε κατά την τελευταία απογραφή πληθυσμό 11 εκ. κατοίκων. Στην περίοδο μετά το 2010, οι δημογραφικές εξελίξεις είναι ιδιαίτερα ανησυχητικές: για τη διατήρηση σταθερού πληθυσμού χρειάζονται 2,1 γεννήσεις ανά γυναίκα, ενώ έχουν κατέλθει στο 1,7. Ταυτόχρονα, από το 2010 450.000 νέοι, κυρίως με μόρφωση, πτυχία και δεξιότητες, έχουν εγκαταλείψει την Ελλάδα για να βρουν απασχόληση στο εξωτερικό, που αναλογεί στο 4% του συνολικού πληθυσμού και στο 10% του ενεργού πληθυσμού. Αν οι δύο τάσεις δεν αντιστραφούν γρήγορα, σύμφωνα με εκτιμήσεις, ο

²² <https://www.taxheaven.gr/news/42954/meiwsh-syntelestwn-foroy-nomikwn-proswpwn-me-nea-tropologia>

²³ <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/202577/oles-oi-allages-sti-forologia-to-2020-poi-i-tha-plirosyn-ligotera>

²⁴ <https://energypress.gr/news/ee-sto-21-o-rythmos-anaptyxis-tis-ellinikis-oikonomias-2019>

πληθυσμός της Ελλάδας θα έχει συρρικνωθεί στα 7 εκ. το 2050, με ό, τι αυτό σημαίνει για την οικονομία και την εθνική ασφάλεια²⁵.

Η πολιτική παρακμή είναι προϊόν της εκτεταμένης διαφθοράς που παρατηρήθηκε επί της πολιτικής σκηνής ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά και άλλων συμπτωμάτων που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο ελληνικό κράτος από συστάσεώς του, όπως οι πελατειακές σχέσεις (Stergiou 2015) το λάθος μείγμα φορολογικής πολιτικής, που σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα της φοροαποφυγής και της διαφθοράς (Karkatsoulis, 2015). Τέλος, η δημογραφική παρακμή αποτελεί σαφέστατα δυσμενή εξέλιξη γιατί το μέγεθος του πληθυσμού αποτελεί έναν από τους παράγοντες ισχύος ενός κράτους (Κόλλιας 2017).

5. Επίλογος

Στην εν λόγω ανάλυση προσεγγίσαμε το ζήτημα της αδυναμίας μιας χώρας να αποπληρώσει τις δανειακές της υποχρεώσεις μέσα από το πρίσμα των ευρύτερων διεθνοπολιτικών επιπτώσεων που ενδέχεται να επιφέρει μια τέτοια κατάσταση για την χώρα. Χρησιμοποιήσαμε ως μελέτη περίπτωσης την Βυζαντινή Αυτοκρατορία της περιόδου της παρακμής της 1204-1453 και ειδικότερα σε δυο σχετικά κοντινές περιόδους, 1203-1204 και 1303-1305 και συγκρίναμε τα συμπεράσματα που ανακύπτουν από τα ατυχή γεγονότα αυτών των δυο περιόδων με την εμπειρία που προκύπτει από την σημερινή Ελλάδα κατά την διάρκεια της εποχής των μνημονίων (2010-2018). Εντοπίσαμε μια σειρά από παράλληλες και διαχρονικές αιτίες που συνετέλεσαν στα συγκεκριμένα γεγονότα. Αυτά συνοψίζονται στα εξής: i) Εσωτερικές έριδες ii) Χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων iii) υπερβολική φορολόγηση iv) Πολιτική και δημογραφική παρακμή.

Συνεπώς ευθέως ανακύπτει το ζήτημα αν έχουμε να διδαχθούμε κάτι για το μέλλον από τις αποτυχίες του πρόσφατου και του μακρινού μας παρελθόντος. Ως προς τις εσωτερικές έριδες, που αποτελούν ελληνικό σύμπτωμα από την απώτατη αρχαιότητα ως σήμερα, είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό πόσο απαραίτητη είναι η δημιουργία ενός οδικού χάρτη κοινώς αποδεκτών κανόνων, αξιών και προτύπων

²⁵ Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της Ερευνητικής Ομάδας του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας του 2016, με τίτλο: *Ο Πληθυσμός της Ελλάδας στον Ορίζοντα του 2050*, το 2050 ο πληθυσμός της χώρας θα έχει μειωθεί στα 8,3 εκατομμύρια κατοίκους ενώ με βάση ένα ηπιότερο σενάριο, θα έχει μειωθεί στα 8,8 εκατομμύρια. Δείτε: αναλυτικά: http://www.demography-lab.prd.uth.gr/TheReports/SECOND_REPORT.pdf

συμπεριφοράς τα οποία μέσω μιας ευρύτερης *παιδείας* (που θα ξεκινά βέβαια από τα παιδιά στις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσής τους) οφείλουν να υιοθετούν οι πολίτες ώστε να δημιουργηθεί μια σταδιακή κατάσταση ομόνοιας, συνοχής και ομοψυχίας μεταξύ των πολιτών.

Οι κανόνες αυτοί θα πρέπει να περιλαμβάνουν μια ευρεία γκάμα αξιών, από απλούς κανόνες, όπως καλής συμπεριφοράς, τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας ή της συγκατοίκησης σε μια πολυκατοικία, μέχρι σοβαρά θέματα παραγωγής πολιτικής, όπως την ηθική στον τρόπο λήψης αποφάσεων στο επίπεδο της δημόσιας διοίκησης (με σκοπό την χρηστή διοίκηση) και τις αποφάσεις με οικονομικό υπόβαθρο σε επίπεδο κοινοβουλίου. Τέτοιοι κανόνες θα ήταν σημαντικοί με σκοπό την σταδιακή καλλιέργεια μιας “γενικευμένης ηθικής” μεταξύ των πολιτών, των δημόσιων λειτουργών και των πολιτικών. Η κατάλληλη εργαλειοποίηση της γενικευμένης ηθικής θα ήταν δυνατόν να συντελέσει και στην σταδιακή πάταξη της διαφθοράς ή των πελατειακών σχέσεων, που αποτελούν μια διαχρονική γάγγραινα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, και κατατάσσει την χώρα μας στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύμφωνα με τον διεθνή δείκτη μέτρησης διαφθοράς (*Corruption Perceptions Index 2019*²⁶) για το 2019.

Το ζήτημα της δικαιότερης φορολόγησης είναι εξίσου σημαντικό για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας, την οικονομική ανάπτυξη και την καλλιέργεια εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών προς την πολιτεία, στα πλαίσια της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η Ελλάδα λαμβάνει χαμηλή επίδοση για ζητήματα δίκαιης και αποτελεσματικής φορολόγησης σύμφωνα με τον διεθνή δείκτη *2019 International Tax Competitiveness Index*²⁷. Πιο συγκεκριμένα, καταλαμβάνει την 30^η θέση μεταξύ 36 χωρών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανασυγκρότησης (ΟΟΣΑ).

Τέλος, το ζήτημα της αποτελεσματικότερης διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών είναι το κομβικό ζήτημα για την Ελλάδα των επόμενων δεκαετιών. Και αυτό γιατί αν η Ελλάδα καταφέρει στο μέλλον να εμφανίσει μικρότερο κόστος για την δημόσια διοίκηση και γενικότερα, ετήσια δημοσιονομικά πλεονάσματα, σε συνδυασμό με θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης και σταδιακή αύξηση του ΑΕΠ, τότε προοδευτικά θα καταφέρει να συμπίεσει το υπέρογκο δημόσιο χρέος της (182% στο ΑΕΠ για το 2019).

²⁶ Δείτε: <https://www.transparency.org/cpi2019>

²⁷ Δείτε: <https://files.taxfoundation.org/20190930115625/2019-International-Tax-Competitiveness-Index.pdf>

Καταλήγουμε λοιπόν στην αρχική μας τοποθέτηση: όσο πιο γρήγορα η Ελλάδα καταφέρει να συμμαζέψει το χρέος της στο μέλλον, τόσο πιο γρήγορα θα ανακτήσει την χαμένη της εθνική κυριαρχία και το στενό εναγκαλισμό της με τους διεθνείς δανειστές και πιστωτές της.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βρυώνης, Σ., 2008. *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η Διαδικασία Εξισλαμισμού 11^{ος} - 15^{ος} Αιώνας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε., 2009. *Γιατί το Βυζάντιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Καραγιαννόπουλος, Ι.Ε., 1999. *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Τόμος Γ'. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Ζουμπουλακης, Μ., 2015. Η Ιστορία του Ελληνικού Χρέους. Κληρονομικά Βάρη και Νοοτροπίες, *Foreign Affairs*, the Hellenic Edition. Ανακτήθηκε από: <http://www.foreignaffairs.gr/articles/70394/mixail-zoymprouylakis/i-istoria-toy-ellinikoy-xreous>
- Ζουμπουλάκης, Μ., Χ. Κόλλιας. 2021. *Εθνική Άμυνα και Εθνικά Χρέη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόλλιας, Χ., 2017. *Οικονομική της Άμυνας*. Αθήνα: Τουρικής.
- Κυριαζής, Κ., 1986. *Ροζέ ντε Φλορ*. Αθήνα: Εστία.
- Κυριαζής, Κ., 1989. *Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ*. Αθήνα: Εστία.
- Κυριαζής, Κ., 1991. *Βαλτέρ ντε Μπριέν*. Αθήνα: Εστία.
- Μιχαλόπουλος, Μ.Χ., 2016. *Η Καταλανική Εταιρία στην Υπηρεσία της Κωνσταντινούπολης*. Ξάνθη: Σπανίδης.
- Οικονόμου, Ε.Μ., 2018. *Οικονομία, Πόλεμος και Θεσμοί: Η Αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος.
- Σαββίδης, Α. Γ. Κ., 2019. *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Φορολογούμενου (4^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα: Κανάκης.

Βιβλία σε μετάφραση

- Moncada, F. De, 2000. *Εκστρατεία των Καταλανών και Αραγωνέζων κατά Τούρκων και Ελλήνων*. (Μετάφραση, Αθήνα: Εστία.
- Haldon, J., 2001. *Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου*. (Μετάφραση Ιατρούδη Ι.). Αθήνα: Τουρικής.

- Runciman, S., 2000. *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*. (Μετάφραση, Αντωνοπούλου Π., επιμέλεια, Νικολάου Ε.). Αθήνα: Μπεργαδής.
- Runciman, S., 2010. *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης*. (Μεταφραση, Νικολούδης Γ. Ν.). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Runciman, S., 2003. *Οι Σικελικοί Εσπερινοί: Η Ιστορία του Μεσογειακού Κόσμου στα Τέλη του 13^{ου} Αιώνα*. (Αργυροπούλου – Χίλτεμαν Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.

Ξενόγλωσση

- Brand, C.M., 1968. *Byzantium Confronts the West 1180-1204*. Cambridge Massachussets: Harvard University Press.
- Dawson, T., 2007. *Byzantine Infantryman*. Osprey: Warrior, no. 118. Oxford: Osprey Publishing.
- Economou, E.M.L and Kyriazis, N., 2018. Is Greek Debt Sustainable? Analyzing Three Different Scenarios for the Forthcoming 2018-2022 Period. *The Journal for Markets and Ethics (Zeitschrift für Marktwirtschaft und Ethik)*, 6 (2): pp. 171–182.
- Economou, E.M.L. and Kyriazis, N., 2019. Byzantium and the Holy Roman Empire: German – Greek Relations during the Medieval Age. In: M. Holler and G. Tridimas eds., *German-Greek yearbook of political economy*, Vol. 2. München: Holler-Verlag, pp. 27-48.
- Heath, I., 1979. *Byzantine Armies 886-1118*. Osprey: Men at Arms, no. 89. Oxford: Osprey Publishing.
- Holtzmann, W., 1928. Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II im Jahr 1089, *Byzantinische Zeitschrift*, 28, 368-67.
- Karkatsoülis, P., 2015. Die Reform der Griechischen Steuerverwaltung. In: U.D. Klemm, and W. Schultheiß, eds., *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf*. Frankfurt am Main, Campus Verlag GmbH, pp. 431-447.
- Kotzias, N., 2016. *Ein Neuer Rahmen für die Interpretation der Krise in Südeuropa*. In: Agridopoulos A. and I. Papagiannopoulos, eds., *Griechenland im Europäischen Kontext: Krise und Krisendiskurse. Staat - Souveränität – Nation*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 39-66.
- Levi, M., 1988. *Of Rule and Revenue*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Nicol, D.M., 1988. *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nicol, D.M., 1993. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nikolaou, T. 2004. Die Vervollständigung des Schismas zwischen Ost-und Westkirche im Jahr 1204 und die Anfänge des Uniatismus. In: T. Nikolaou et al., eds., *Das Schisma zwischen Ost-und Westkirche -950 bzw. 800 Jahr danach (1054 und 1204)*. Münster: LIT Verlag.
- Nicolle, D., 1999. *Nicopolis 1396*. Osprey Campaign, no. 64. Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D., 2011. *The Fourth Crusade, 1202-1204. The Betrayal of Byzantium*, no. 237. Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D., 2013. *Mantzikert 1071*. Osprey Campaign, no. 62. Oxford: Osprey Publishing.
- Ostrogorsky, G., 1986. *History of the Byzantine State*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Papadopoulos, A. [1938], 2007. Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453. Dissertation Munchen 1938. (Εισαγωγή, μετάφραση-σχόλια Χρήστου Π. Μπαλόγλου). Αθήνα Ελεύθερη Σκέψις.
- Runciman, S., 1970. *The Last Byzantine Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, S., 1987. *A History of the Crusades, Vol. 3. The Kingdom of Acre and the Later Crusades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Setton, K. M., 1975a. *Catalan Domination of Athens 1311–1380* (Revised ed.). London: Variorum.
- Setton, K. M. 1975b. *The Catalans in Greece, 1311–1388*. In: K.M. Setton, H.W. Hazard, (eds.). *A History of the Crusades, Volume III: The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Madison and London: University of Wisconsin Press, pp. 167–224.
- Stergiou, A., 2015. Staatsverständnis und Klientelismus in Griechenland. In: U.D. Klemm, and W. Schultheiß, eds., *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf, Folgen*. Frankfurt am Main, Campus Verlag GmbH, pp. 111-125, 2015.
- Tsiamis, C., Poulakou-Rebelakou, E., Tsakris, A. and Petridou, E., 2011. Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347–1453 AD). *Infez Med*, 19(3), 194-201.
- Vasiliev, A., 1964. *History of the Byzantine Empire, vol.2*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.